

TORTURA ILI OBUKA: VRSTE MUČENJA U GRUPI IZBEGLICA PRISILNO MOBILISANIH U SRBIJI U TOKU 1995. GODINE

Goran Opačić

Vladimir Jović

Goran Knežević

SAŽETAK

Grupa izbeglica prisilno mobilisanih u Srbiji u toku 1995. godine specifična je grupa klijenata Centra za rehabilitaciju žrtava torture (CRŽT) po tome što su nasilje nad tim ljudima sprovodile osobe iste nacionalnosti i u formi vojne obuke. Cilj ovog rada je bio da se utvrdi da li su u uzorku prisilno mobilisanih izbeglica saopštavane vrste mučenja koje ukazuju na torturu, i da li je mučenje odgovaralo torturi ili „drilu“ u okviru vojne obuke, kao i da se uporede vrste mučenja kojima su ove osobe, prema svojim saopštenjima, bile izložene s vrstama mučenja prikazanim u saopštenjima onih klijenata Centra koji su bili zarobljavani u logorima u Hrvatskoj i BiH. Prvu grupu je sačinjavalo 140 prisilno mobilisanih izbeglica, muškaraca, koji su se IAN-u obratili za pomoć u periodu od juna 2004. do kraja juna 2005. Drugu grupu činilo je 115 bivših zatočenika logora u Hrvatskoj i BiH. Za merenje vrsta mučenja koristili smo upitnik „Vrste mučenja“ koji je sačinjen u Centru i koji je i ranije primenjivan. Analiza je pokazala nekoliko važnih rezultata: 1) prisilno mobilisane izbeglice su bile izložene mučenjima koje

se mogu nedvosmisleno podvesti pod torturu i koja izlaze iz okvira bilo kakve obuke; 2) osobe koje su proživele iskustvo logora u Hrvatskoj i BiH saopštavale su iskustva iz prva dva tipa mučenja u znatno većem broju nego prisilno mobilisane izbeglice, a obrasci mučenja se razlikuju na takav način da je možda moguće rekonstruisati potencijalne motive; 3) seksualno zlostavljanje bilo je relativno retko, ali su mu ipak bili izloženi neki klijenti iz obe grupe. U radu raspravljamo i o tome da li se na osnovu ovih rezultata može zaključiti nešto i o motivima počilaca ovog zločina, kako onih koji su izdali naređenje za akciju, tako i onih koji su je sprovodili.

UVOD

U složenim ratovima poput onih u bivšoj Jugoslaviji, suočeni smo s velikim brojem ljudi koji su prošli kroz veoma različite kategorije traumatskih iskustava. Tome su doprinele i neke od osobina ratova koji su vođeni na ovim prostorima. Radović (Radović, 2005) navodi važne karakteristike ovih sukoba koji su rezultovali velikim pokretima stanovništva; ovde ćemo pomenuti samo neke od njih: 1) borbene operacije su obuhvatale opsadu i bombardovanje gradova, što je značilo veliku izloženost civila; 2) civili su namerno ciljani u okviru tzv. „etničkog čišćenja“; 3) ovo su bili etnički ratovi na etnički mešanim teritorijama. U objašnjenju velikih razlika u traumatskim iskustvima ispitivanih osoba treba dodati još nekoliko činjenica: 1) u toku rata je postojao veliki broj logora i zatvora u kojima je sistematski sprovedena tortura kako nad vojnicima, tako i nad civilima druge nacionalnosti (o ovome se može više pročitati u ranijim izveštajima (Radovic, 2004)); 2) etnički sukob na multietničkim teritorijama podrazumevao je različite, kombinovane vrste ratovanja, od uličnih sukoba, opsada i bombardovanja, do frontovske borbe na linijama koje se godinama nisu menjale; 3) obučenost, disciplina i struktura vojnih jedinica se razlikovala, ali uopšteno rečeno bila je veoma nezadovoljavajuća; snage pod oružjem su se sastojale od prilično heterogenih grupacija – naoružanog lokalnog stanovništva, oficirskog kadra školovanog u JNA, pripadnika policije, dobrovoljaca iz drugih zemalja (npr. u slučaju Bosne iz Srbije i Hrvatske), i dobrovoljaca iz stranih zemalja (u mnogo manjoj meri).

Zbog svega ovoga su još od početka sukoba osobe koje su tražile psihijatrijsku ili psihološku pomoć govorile o različitim traumatskim iskustvima, koja su varirala od polaska u izbeglištvo pre izbijanja sukoba, kada nije postojala direktna izloženost borbama, pa sve do drastičnih oblika mučenja u logorima. Potrebu za sistematskim merenjem i premošćavanjem raznorodnosti različitih kategorija traumatskog iskustva jednim sveobuhvatnim instrumentom za samoprocenu pokušali smo da zadovoljimo Upitnikom za procenu ratnih stresora (UPRS), koji je u prvobitnoj analizi pokazao postojanje osam distinktivnih kategorija stresora i dobre psihometrijske karakteristike (Jovic i sar. 2002). U ovom upitniku iskustvo zarobljavanja i torture pokriveno je sa deset stavki (Kronbachova alfa je 0,89). Ipak, uslovi rada u Centru za rehabilitaciju žrtava torture (CRŽT) u okviru IAN-a, usled velikog priliva klijenata koji su bili zatvarani i mučeni u logorima, nalagali su korišćenje specifičnijeg instrumenta za merenje stresora vezanih za torturu.

Prvi i fundamentalni izveštaj sa sistematizovanim merenjem oblika torture objavljen je 1990. godine (Rasmussen, 1990). On je obuhvatao rezultate ispitivanja 200 osoba, od 1975. do 1982. godine, od strane danskih medicinskih stručnjaka. U tom periodu, tim je prešao sa postupka u kome su postojala otvorena pitanja („*open ended questions*“), na sistematičniji, standardizovani način koji podrazumeva korišćenje upitnika. Ovaj izveštaj ukazuje na to da su pregled i merenje urađeni

pre svega prema medicinskom modelu, pa je i pregled vrsta posledica saobražen organskim sistemima. Harvardski upitnik za traumu („*Harvard Trauma Questionnaire*“ - HTQ), prvobitno konstruisan radi ispitivanja torture nad indokineskim izbeglicama, često je korišćen na našim prostorima i standardizovane su hrvatska i bosanska verzija, ali nam psihometrijske karakteristike ovog upitnika nisu poznate. U potrazi za obuhvatnijim načinom merenja vrsta mučenja, mi smo sačinili novi upitnik, a rezultate koje su naši klijenti pokazali na njemu, kao i psihometrijske karakteristike upitnika objavili smo ranije (Jovic i Opacic, 2004).

U ovom delu naših aktivnosti, u radu s prisilno mobilisanim izbeglicama, mi se ipak srećemo sa jednom drugačijom vrstom konteksta u kome je organizovano mučenje. Politički, socijalni i ratni kontekst u kome je organizovana masovna akcija hapšenja i prisilne mobilizacije izbeglica obrađen je u prvom prilogu ove publikacije. Međutim, sama «obuka», tj. kratkotrajni boravak u kampovima kao što je onaj u Erdutu, praćen torturom i obično završavan prestrojavanjem u neku od jedinica i slanjem na položaje na prvoj liniji fronta, bila je potpuno prepuštena kontroli paravojnih jedinica. Potrebno je postaviti pitanje motiva kojima se objašnjava primena torture u pristupu tim ljudima (pretpostavlja se da su mučitelji i žrtve iste nacionalnosti), koje je, navodno, trebalo preobraziti u poslušne borce i poslati na liniju fronta. Da bismo to mogli uraditi, moramo se zapitati šta znamo o potencijalnoj patogenosti postupanja prema ljudima u toku same vojne obuke? Psiholozi pišu o različitim praktičnim aspektima svog angažovanja u toku obuke, počevši od selekcije, preko kreiranja testova, ili savetovanja vojnog personala (Halff i sar. 1986; Johnson, 2002). Retki su članci poput onog Bourneovog iz 1971. godine (Bourne, 1971), koji povezuju specifičnosti faza vojne obuke s formiranjem preduslova za vršenje zločina u ratu. Vojna obuka ima za cilj promenu identiteta (adolescentnog – u slučaju američkih vojnika angažovanih u Vijetnamu) kroz „proces militarizacije“: prema Bourneu, obuka treba da natera regruta da odbaci civilni identitet u kome je naglašena lična inicijativa i zameni ga poslušnim institucionalnim identitetom vojne organizacije, ali i da dovrši „socijalizaciju na rat“, i posebno na ubijanje.

Ovakvu vrstu „obuke“ treba posmatrati i u kontekstu ranijeg nasleđa u vojnim strukturama. Iako mi koji smo prošli obaveznu vojnu obuku u bivšoj JNA ne možemo da opišemo tu strukturu pozitivnim atributima svrsishodnosti, organizovanosti ili racionalnosti, obuka ipak nije zvanično dopuštala nesumnjive forme mučenja kao što su batinanje, bičevanje ili šamaranje, i poznati su slučajevi kada su oficiri kažnjavani zatvorskom kaznom zbog šamaranja vojnika. Psihičko ponižavanje, ako se izuzmu vojničko poigravanje sa identitetom, privatnim prostorom, prisilno prilagođavanje zapravo besmislenim pravilima, i naporne fizičke vežbe (što je, prema saznanjima koja su nam dostupna, sastavni deo obuke bilo koje vojne strukture), moralo se držati u usko definisanim granicama, i strogo se gledalo na vređanje na ličnoj osnovi. Ono što dobijamo u izveštajima ljudi koji su prošli mučenja u Erdutu nimalo ne liči na to. Odakle, onda, taj „strani“ element?

Ovaj rad bi jednim delom trebalo i da odgovori na pitanje koliko je takvo postupanje bilo racionalno s vojne tačke gledišta, a koliko je bilo posredi puko izživljavanje nad bespomoćnim ljudima od strane grupe osoba sposobnih za psihopatska izživljavanja nad drugim ljudima, kojima je ratni kontekst obezbedio okvir za realizaciju sadističkih fantazija.

CILJ ISTRAŽIVANJA

Ciljevi istraživanja su:

1. utvrditi da li su u uzorku prisilno mobilisanih izbeglica saopštavane vrste mučenja koje ukazuju na torturu, tj. da li je mučenje odgovaralo torturi ili „drilu“ u okviru vojne obuke;
2. utvrditi da li postoje razlike između vrsta mučenja kojima su bile izložene osobe u logorima u Hrvatskoj i BiH od 1991. do 1995. godine, i vrsta mučenja prisilno mobilisanih izbeglica u Srbiji 1995. godine, tj. utvrditi kako izgleda latentna struktura koja najbolje pokazuje razlike između tih grupa.

METOD

Uzorak

Uzorak je sačinjavalo ukupno 255 ispitanika, razvrstanih u dve grupe. Prvu grupu je sačinjavalo 140 prisilno mobilisanih izbeglica, muškaraca, koji su se obratili IAN-u za pomoć u periodu od juna 2004. do kraja juna 2005. godine. Drugu grupu sačinjavalo je 115 bivših zatočenika logora u Hrvatskoj i BiH. Ova grupa je dobijena od veće grupe ispitanika iz originalnog ispitivanja koje je ranije objavljeno (Jovic i Opacic, 2004), ali su iz prvobitne grupe od 322 ispitanika izuzete žene i neizbeglice, kako bi se ujednačili kriterijumi sa onima za prvu grupu (neizbeglice, žrtve torture u prvobitnom uzorku su vojnici, poreklom iz Srbije – dakle, domicilno stanovništvo - koji su uhvaćeni, zatvarani i mučeni u Hrvatskoj ili BiH). Svi ispitanici su bili muškog pola. Prosečna starost zatočenika logora u trenutku ispitivanja bila je 48,13 godina (SD=10,9; najmlađi je imao 23 a najstariji 73 godine) a prisilno mobilisanih izbeglica 44,43 godina (SD=8,39; najmlađi je imao 29 a najstariji 66 godina).

Instrumenti

U ispitivanju vrsta mučenja koristili smo ranije pomenuti upitnik „Vrste mučenja“ (Jovic i Opacic, 2004). Ovaj upitnik je, tokom procesa konstrukcije, trebalo da zadovolji sledeća merila:

1. Stavke upitnika bi trebalo da budu na istom nivou deskriptivnosti. Npr. Hrvatska verzija HTQ u prvom delu, koji meri traumatske doživljaje (DIO I: Traumatski Doživljaji) sadrži sledeće stavke: „Mučenje (npr. tijekom zarobljeničtva podvrgavani sustavnim tjelesnim ili psihičkim patnjama)“ (br. 23), i „Udaranje po tijelu“ (br. 20) ili „Silovanje“ (br. 21), pri čemu je jasno da je prva stavka definisana na višem nivou opštosti i da može da subsumira i sledeće dve.
2. Stavke moraju da budu definisane na nivou „bazične kategorije stresora“, tj. na način koji će održati njihovu bihevioralnu specifičnost kako bi se minimizovala subjektivnost u davanju odgovora. Ovom problemu smo posvetili više pažnje na drugom mestu (Jovic i sar. 2002).
3. Stavke su odabrane na osnovu iskaza izvesnog broja ispitanika koji su saopštavali o mučenjima u logorima u toku rata. Originalni termini su zadržani kada god je to bilo moguće.
4. Svaka stavka sadrži definiciju određene nasilne akcije nad subjektom ispitivanja, bez specifikacije ko je tu akciju počinio. Neke od stavki označavaju više od jedne nasilne akcije (npr. stavka 2: "udaranje kundakom, bičem, kaišem, motkom"), ali u tom slučaju uvek postoji jedan zajednički imenitelj, npr. vrsta povrede.

Odgovori na stavke su ponuđeni u binarnom obliku "doživeo/la – DA", "nije doživeo/la – NE", ukupan broj stavki je 82 pri čemu je navedena 81 vrsta mučenja, a poslednje pitanje sa otvorenim odgovorom je poziv ispitanicima da navedu vrstu mučenja koju su doživeli, a koja nije opisana u upitniku.

Upitnik je pokazao dobre psihometrijske karakteristike i kliničku upotrebljivost. Faktorskom analizom stavki dobijena je podela na tri faktora koji su ukazivali na tri distinktivna tipa mučenja; taj nalaz bi mogao da nosi jedno dodatno značenje, koje bi prevodilo pokazatelje vrsta mučenja iz područja medicinskog (telesnih posledica), na psihološki plan – značenje torture. Prvi faktor je definisalo 39 stavki koje su opisivale bilo psihološko zlostavljanje, posmatranje zlostavljanja drugih, uskraćivanje osnovnih životnih potreba (hrane, vode, sna, lekarske nege ili lekova), ili fizičko zlostavljanje koje po pravilu ne dovodi do teških telesnih povreda. U prvobitnoj diskusiji smo naveli i da su ovakve vrste mučenja bile česte u toku policijskih procedura u bivšoj Jugoslaviji. Drugi faktor (ukupno 28 stavki) sačinjavale su drastične, destruktivne i sadističke forme mučenja kao što su vešanje za udove, opekotine cigaretama, otvorenim plamenom ili ključalom vodom, prisilno vađenje zuba, bacanje sa visine, odsecanje delova tela. Ove akcije su bile promišljene, zahtevale su pripremu i razradu procedure (npr. elektrošokovi), i dovodile su do težih telesnih povreda. Razlikovanje ova dva tipa ima i forenzičku vrednost jer su povrede drugog tipa ostavljale materijalne posledice koje su se mogle detektovati naknadnim pregledom (lomovi kostiju, ožiljci na koži, itd.).

Treći tip mučenja je obuhvatao 14 stavki koje se odnose na seksualno zlostavljanje, i češće je bio saopštavan kod ispitanika ženskog pola. Ipak, podaci kojima raspolažemo i iskustvo u kliničkom radu sa žrtvama torture ukazuju na to da seksualno izivljavanje na muškarcima nije bilo neuobičajeno u logorima.

Da bismo izbegli terminološku konfuziju, ova tri tipa mučenja smo pojednostavljeno nazvali Tip A ("policajska", ili "lakša" tortura), Tip B ("sadistička" ili "teža" tortura) i Tip C (seksualno zlostavljanje).

Procedura

Sve ispitanike su, prema jedinstvenoj proceduri i po redu prijema, ispitivali psiholog i psihijatar, koji su prethodno za to obučeni. Svi ispitanici su prethodno detaljno upoznati sa celokupnom procedurom i pristali su na istraživanje.

REZULTATI

Svi ispitanici, kako iz grupe prisilno mobilisanih tako i iz grupe osoba zatočenih u logorima u Hrvatskoj i BiH, saopštili su najmanje jednu vrstu mučenja iz ponudjenog upitnika. Ipak, na samom početku pojavile su se razlike budući da je u grupi prisilno mobilisanih izbeglica 16 stavki imalo nultu varijansu, tako da nisu uvrštene u analizu. Te stavke su prikazane u Tabeli 1.

Tabela 1: Stavke koje nisu ušle u analizu

Stavka
10. opekotine ključalom vodom
12. opekotine hemikalijama
13. opekotine otvorenim plamenom
17. prisiljavanje na određene seksualne radnje izuzev silovanja u užem smislu
18. silovanje od strane pripadnika suprotnog pola
19. silovanje od strane pripadnika istog pola
20. upotreba životinja ili predmeta u seksualne svrhe
21. primena električnih šokovi na genitalne predele
30. vešanje za palčeve, ruke ili noge
31. "palestinsko vešanje"
41. prisilno davanje droga
50. trudnoća kao posledica silovanja
51. genitalna infekcija kao posledica silovanja
73. prisiljavanje na gledanje ili slušanje seksualnog zlostavljanja članova sopstvene porodice

Stavka
74. prisiljavanje na gledanje ili slušanje seksualnog zlostavljanja drugih
81. prisilno držanje u psihijatrijskoj bolnici

U tabeli 2. data je srednja vrednost po tipovima mučenja za obe grupe i njihovo poređenje. Vrednost je dobijena tako što je sabran ukupan broj pozitivnih odgovora na jednoj podskali i podeljen sa ukupnim brojem stavki na istoj podskali.

Tabela 2. Značajnost razlika po tipovima mučenja

	M-T	Sd – T	M-FM	Sd – FM	F (df 1,253)	Sig.
Tip A	0,51	0,25	0,23	0,25	85,08	0,00
Tip B	0,10	0,11	0,04	0,07	24,49	0,00
Tip C	0,08	0,11	0,02	0,05	31,54	0,00

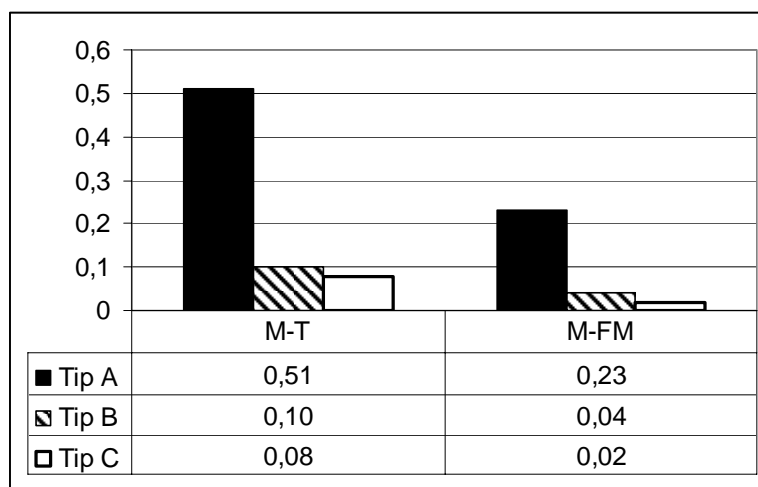
M-T – srednja vrednost za torturisane zatočenike logora u Hrvatskoj i BiH;

M-FM – srednja vrednost za prisilno mobilisane izbeglice;

Sd-T – standardna devijacija za torturisane zatočenike logora u Hrvatskoj i BiH;

Sd-FM – standardna devijacija za prisilno mobilisane izbeglice.

Slika 1. Razlike po tipovima mučenja

Pregledom stavki koje nisu ušle u analizu zapažamo da su to stavke koje su bile zastupljene u Tipu B i C. Ovo je očekivan nalaz jer je seksualno zlostavljanje (Tip C) češće nad ženama, i pokazalo se kao relativno retko u grupi prisilno mobilisanih izbeglica – muškaraca (tabela 2). Razlike među grupama pokazuju da

su svi vidovi mučenja bili slabije izraženi na prisilno mobilisanim izbeglicama (tabela 2). Budući da je mučenje prisilno mobilisanih izbeglica bilo organizovano u kontekstu prisiljavanja na učešće u borbi, jasno je da oni postupci koji bi doveli do ozbiljnih povreda (Tip B) nisu bili poželjni.

U tabeli koja sledi prikazani su podaci o učestalosti pojedinih vrsta mučenja primenjivanih u logorima na teritoriji Hrvatske i BiH, i torture u «kampovima za obuku» prisilno mobilisanih izbeglica. Kao što je na prvi pogled vidljivo, sa izuzetkom 13 indikatora, procenti onih koji su preživeli različite vidove torture među logorašima (T) značajno su viši od procenata onih među prisilno mobilisanim (FM) koji su bili podvrgnuti tim istim vidovima torture. Iz ove tabele može se videti da je oko 50% prisilno mobilisanih izbeglica izveštavalo da su bili podvrgnuti šamaranju, šutiranju ili udaranju i da su trpeli uporne ponižavajuće komentare o sebi i svojoj porodici; 45% je bilo lišavano normalnog spavanja, 39% je bilo ili lišavano hrane ili sprečavano da održava ličnu higijenu (npr. nije imalo pristupa toaletu). Između 35% i 38% doživljavalo je pretnje smrću ili sakaćenjem, bilo lišavano privatnosti, potrebne lekarske nege ili lekova, bilo prisiljavano na gledanje ili slušanje mučenja ili ubijanja drugih, zastrašivano pucnjima ili detonacijama, prisiljavano na težak rad, 23 % je moralo da stoji pod teretom, 14% je bilo podvrgnuto ekstremnim temperaturama. Između 4% i 10% pretrpelo je drastične forme torture kao što su: vezivanje konopcem i zatezanje konopaca na više sati; prisilno skakanje ili bacanje s visine; podvrgavanje jakom svetlu; uranjanje u vodu; udaranje po tabanima; sakaćenje ili lomljenje kostiju; nanošenje opekotina cigaretom; rastezanje udova i tela.

Tabela 3. Značajnost razlika po vrstama mučenja

Tip	T (N 115)	FM (N 140)	F (1,253)	Sig.	w	r	f	RT	RF M	Rd
A 77. prisiljavanje da "otkucate" druge	67%	21%	67,55	0,00	0,21	0,43	0,60	7	20	-13
A 59. ucene ili lakše pretnje vama ili usmerene na porodicu	75%	24%	85,88	0,00	0,17	0,48	0,65	5	17	-12
A 26. davljenje	23%	3%	25,96	0,00	-0,17	0,27	0,40	40	52	-12
B 27. gušenje	22%	3%	24,29	0,00	0,29	0,26	0,38	42	53	-11
A 78. mučene osobe su stavljene sa vama u pritvor	61%	19%	56,16	0,00	0,17	0,39	0,55	13	23	-10
A 49. vezivanje očiju	24%	5%	21,48	0,00	0,20	0,24	0,36	36	46	-10
A 61. potpisivanje priznanja	51%	13%	53,16	0,00	0,06	0,38	0,54	19	28	-9
A 60. lažne optužbe, poricanje ili prisilno samooptuživanje	77%	31%	69,72	0,00	0,32	0,44	0,60	4	12	-8

POSLEDICE PRINUDNE MOBILIZACIJE IZBEGLICA 1995. GODINE

Tip	T (N 115)	FM (N 140)	F (1,253)	Sig.	w	r	f	RT	RF M	Rd
A 44. lišavanje vode	58%	19%	51,21	0,00	0,21	0,37	0,53	16	24	-8
B 4. batiranje po tabanima	26%	6%	22,31	0,00	-0,10	0,25	0,37	35	43	-8
A 79. puštanje i odmah ponovno hapšenje	23%	5%	19,97	0,00	0,19	0,23	0,35	39	47	-8
A 48. držanje u potpunom mraku više od dva dana	38%	8%	39,9	0,00	-0,15	0,33	0,48	31	38	-7
B 6. sakaćenje ili lomljenje kostiju	23%	6%	17,87	0,00	0,10	0,22	0,33	37	44	-7
C 64. verbalno seksualno ponižavanje ili pretnje	19%	3%	19,51	0,00	0,20	0,23	0,35	47	54	-7
C 68. zlostavljanje telesnim izlučevinama	13%	1%	14,35	0,00	0,13	0,20	0,30	53	60	-7
A 76. mučitelj se pretvara da vam je saveznik da bi vas zbunio	47%	11%	47,09	0,00	0,13	0,36	0,51	23	29	-6
A 43. lišavanje hrane	60%	23%	42,15	0,00	-0,03	0,34	0,49	14	19	-5
A 52. podvrgavanje stalnim glasnim zvucima (npr. muzici, vrištanju...)	41%	9%	40,25	0,00	0,39	0,33	0,48	29	34	-5
A 80. prisiljavanje da odlučite ko će da bude ubijen ili mučen...	15%	2%	14,65	0,00	0,07	0,20	0,30	50	55	-5
A 3. šibanje kanapom, bičem ili štapom	43%	11%	36,72	0,00	0,30	0,32	0,46	26	30	-4
A 47. držanje u samici ili izolaciji od drugih više od tri dana	43%	11%	36,72	0,00	0,30	0,32	0,46	27	31	-4
B 42. sporo kapanje vode na glavu	9%	1%	7,60	0,01	0,12	0,14	0,22	57	61	-4
A 57. pretnje smrću ili sakaćenjem usmerene na vas ili vašu porodicu	83%	38%	64,68	0,00	0,48	0,42	0,59	2	5	-3
A 15. tuširanje ledenom vodom	52%	21%	28,89	0,00	0,15	0,28	0,42	18	21	-3

Tip	T (N 115)	FM (N 140)	F (1,253)	Sig.	w	r	f	RT	RF M	Rd
A 63. lažno pogubljenje	35%	9%	29,61	0,00	0,07	0,28	0,42	34	37	-3
B 29. uranjanje u prljavu tečnost	4%	1%	3,65	0,06	0,03	0,10	0,16	60	63	-3
A 58. pretnje smrću ili osakaćivanjem usmerene na prijatelje ili kolege	63%	34%	24,68	0,00	-0,47	0,26	0,39	9	11	-2
A 66. skidanje gotovo do gola	44%	14%	31,71	0,00	0,25	0,29	0,43	24	26	-2
A 5. napadi nožem ili nekim drugim oštrim predmetom	37%	9%	30,81	0,00	0,06	0,29	0,43	33	35	-2
A 62. stavljanje poveza ili kapuljače	21%	6%	13,83	0,00	-0,13	0,19	0,30	43	45	-2
B 22. primena električnih šokova na druge delove tela	12%	2%	10,55	0,00	0,06	0,17	0,26	54	56	-2
B 39. prisilno vađenje zuba	12%	2%	10,55	0,00	0,06	0,17	0,26	55	57	-2
B 32. druga vešanja	3%	1%	2,51	0,11	-0,02	0,08	0,13	62	64	-2
A 2. udaranje kundakom, bičem, kaišem, motkom, itd.	61%	31%	25,40	0,00	-0,10	0,26	0,39	12	13	-1
A 40. sprečavanje mokrenja ili defeciranja	50%	21%	25,69	0,00	0,14	0,26	0,39	21	22	-1
B 53. podvrgavanje jakom svetlu ili prisiljavanje na direktno gledanje	23%	7%	14,23	0,00	0,02	0,20	0,30	38	39	-1
B 38. zabadanje igala pod nokte	3%	1%	2,51	0,11	0,00	0,08	0,13	64	65	-1
A 1. šamaranje, šutiranje ili udaranje	87%	51%	41,99	0,00	0,41	0,34	0,49	1	1	0
A 46. lišavanje normalnog spavanja	78%	45%	32,60	0,00	0,04	0,30	0,44	3	3	0
A 36. čupanje za kosu	59%	28%	27,93	0,00	-0,26	0,28	0,41	15	15	0
A 65. skidanje do gola	38%	10%	32,08	0,00	0,06	0,30	0,44	32	32	0
B 11. opekotine cigaretom	18%	5%	11,79	0,00	-0,07	0,18	0,27	48	48	0

POSLEDICE PRINUDNE MOBILIZACIJE IZBEGLICA 1995. GODINE

Tip	T (N 115)	FM (N 140)	F (1,253)	Sig.	w	r	f	RT	RF M	Rd	
C	67. fotografisanje pri prinudnom poziranju bez odeće ili delimično...	06%	2%	2,61	0,11	-0,17	0,08	0,13	59	58	1
C	37. čupanje nokata	03%	1%	1,15	0,28	-0,12	0,06	0,09	63	62	1
A	55. lišavanje privatnosti (pritešnjeni u prostoru pretrpanom ljudima)	65%	38%	20,26	0,00	-0,09	0,23	0,35	8	6	2
C	16. dodirivanje polnih organa	14%	4%	7,59	0,01	-0,15	0,14	0,22	51	49	2
A	34. prisiljavanje na jedan položaj više sati	57%	30%	20,84	0,00	-0,03	0,24	0,36	17	14	3
C	72. prisiljavanje na učešće u mučenju ili ubijanju drugih	20%	06%	10,97	0,00	-0,05	0,17	0,27	44	41	3
A	56. uporni ponižavajući komentari o vama ili o porodici	73%	50%	14,71	0,00	-0,49	0,20	0,30	6	2	4
A	45. lišavanje potrebne lekarske nege ili lekova	62%	37%	16,15	0,00	-0,15	0,21	0,32	11	7	4
A	8. udarci po ušima uz zatvorena usta	38%	17%	15,14	0,00	-0,17	0,20	0,31	30	25	5
A	70. ponižavanje lišavanjem lične higijene	63%	39%	15,36	0,00	-0,10	0,20	0,31	10	4	6
B	7. odsecanje delova tela	0%	2%	2,50	0,12	-0,15	-0,08	-0,13	65	59	6
B	35. rastezanje udova i tela	6%	4%	0,89	0,35	0,03	0,05	0,08	58	51	7
A	69. prisiljavanje na ponižavajuće ponašanje (npr. lajanje, plesanje, itd.)	44%	26%	9,22	0,00	-0,12	0,16	0,24	25	16	9
C	75. prisustvovanje porodice ili prijatelja vašem mučenju	14%	6%	4,03	0,05	-0,17	0,10	0,16	52	42	10
B	24. tegovi vezani za testise	3%	4%	0,11	0,74	0,03	-0,02	-0,03	61	50	11

Tip	T (N 115)	FM (N 140)	F (1,253)	Sig.	w	r	f	RT	RF M	Rd
A 71. prisiljavanje na gledanje ili slušanje mučenja ili ubijanja...	51%	36%	5,78	0,02	-0,16	0,13	0,19	20	8	12
A 54. detonacija u blizini	50%	36%	5,12	0,02	0,02	0,12	0,18	22	9	13
B 33. vezivanje konopcem - zatezanje konopaca na više sati	19%	10%	4,38	0,04	-0,20	0,11	0,17	46	33	13
B 9. prisilno skakanje ili bacanje s visine	16%	9%	2,40	0,12	-0,07	0,08	0,13	49	36	13
B 28. uranjanje u vodu	9%	7%	0,21	0,65	-0,08	0,02	0,04	56	40	16
A 25. prisiljavanje na težak rad	41%	35%	0,92	0,34	0,05	0,05	0,08	28	10	18
B 14. podvrgavanje ekstremnim temperaturama	19%	14%	1,07	0,30	-0,30	0,05	0,08	45	27	18
B 23. stajanje pod teretom	22%	24%	0,23	0,63	-0,26	0,02	0,04	41	18	23

T – torturirani zatočenici logora u Hrvatskoj i BiH; FM – prisilno mobilisane izbeglice; F – Fišerov F test za analizu varijanse sa odgovarajućim stepenima slobode; Sig – verovatnoća da se F takve veličine dobije slučajno; w – koeficijent kanoničke diskriminacione funkcije; r – uprosečeni (pooled) koeficijenti strukture kanoničke diskriminativne funkcije; f – koeficijenti strukture kanoničke diskriminativne funkcije; Rt – rang određenog vida torture na uzorku torturiranih zatočenika logora u Hrvatskoj i BiH; RFM – rang određenog vida torture na uzorku prisilno mobilisanih izbeglica; RD – razlika u rangu (veći broj znači da je veći rang/manja relativna učestalost/ na uzorku torturiranih zatočenika logora u Hrvatskoj i BiH)

Definisanju kanoničke diskriminativne funkcije (w) najviše doprinose sledeće stavke: 57. pretnje smrću ili sakaćenjem usmerene na samog zatvorenika ili porodicu; 1. šamaranje, šutiranje ili udaranje; 52. podvrgavanje stalnim glasnim zvucima (npr. muzici, vrištanju ...); 60. lažne optužbe, poricanje ili prisilno samooptuživanje; 3. šibanje kanapom, bičem ili štapom; 47. držanje u samici ili izolaciji od drugih više od tri dana; 27. gušenje; 65. skidanje do gola; 77. prisiljavanje da se "otkucaju" drugi; 44. lišavanje vode. Možemo samo da spekuliramo da li ovi nalazi govore o tome da su osobe u logorima u Hrvatskoj i BiH bile češće izložene ovakvim vrstama mučenja jer je cilj, između ostalog, bio i iznuđivanje informacija, budući da je veliki broj tih osoba bio u vojnoj službi ili je od strane mučitelja, zbog svoje nacionalnosti, bio viđen kao potencijalni neprijatelj.

Da bismo potvrdili ove pretpostavke, unutar svakog poduzorka rangirali smo vrste mučenja po učestalosti, tako da je najniži rang zauzimala tvrdnja s najvećom učestalošću, zatim su izračunate razlike u rangu. Na taj način smo

pokušali da izbegnemo činjenicu da su, u celini gledano, torturirani zatočnici logora u Hrvatskoj i BiH bili više izloženi mučenju. Ratni zatočnici u logorima u Hrvatskoj i BiH su relativno češće prisiljavani da otkućaju druge, češće su trpeli ucene i pretnje vezane za porodicu, trpeli lažne optužbe, bili terani da potpišu priznanje, podvrgavani davljenju i gušenju, tučeni po tabanima, lišavani vode, gledali mučenje drugih zarobljenika. Prisilno mobilisani su relativno češće bili prinudeni da stoje pod teretom ili terani na težak rad, izlagani ekstremnim temperaturama, uranjani u vodu, bacani s visine, prisiljavani na ponižavajuće ponašanje (lajanje), mučeni u prisustvu rodbine i prijatelja, prisiljavani da gledaju i slušaju ubijanje drugih.

Ovako odvojene stavke daju sliku obrazaca mučenja koji mogu da se razlikuju prema cilju: u prvom slučaju iznuda informacija ili formiranje iznudenih optužujućih izjava, a u drugom slučaju „čeličenje“ (pod pretpostavkom da ekstremni fizički naponi služe da podignu borbenu gotovost), a zapravo slamanje volje i ličnog integriteta radi lakšeg postizanja bespogovorne poslušnosti i ubacivanja u ratnu mašineriju. Ali o ovom pitanju ćemo detaljnije govoriti u diskusiji o navedenim nalazima.

DISKUSIJA

Prikazani rezultati mogu se sažeti u nekoliko osnovnih nalaza: 1) prisilno mobilisane izbeglice su, sa određenom učestalošću, bile izložene mučenu u kampovima namenjenim za obuku, i to i mučenju tipa A i, što je još značajnije, tipa B, što nedvosmisleno ukazuje na torturu koja se ne može podvesti ni pod kakvu obuku; 2) osobe koje su proživjele iskustvo logora u Hrvatskoj i BiH saopštavale su iskustva iz prva dva tipa mučenja u znatno većem broju nego prisilno mobilisane izbeglice, a obrasci mučenja se razlikuju na takav način da se možda mogu rekonstruisati potencijalni motivi koji su stajali iza njih; 3) seksualno zlostavljanje bilo je relativno retko (ali je postojalo u malom broju slučajeva) i u jednoj i u drugoj grupi. Pokušajmo sad da prodiskutujemo ove nalaze počevši od razlika među grupama.

Pre svega, razlike u izloženosti mučenju ne mogu se objasniti samo slučajnošću. Pred nama se ponovo pomalja dobro poznata činjenica da je mučenje osoba druge nacionalnosti u ratu u bivšoj Jugoslaviji imalo posebno divljački karakter. Ubistva u tim kampovima češće su sprečavana zahvaljujući intervencijama Međunarodnog Crvenog krsta nego pokušajem zatvorskih (vojnih, ili bilo kojih drugih) vlasti da zaštite zatvorenike. Ali trebalo bi razmisliti o tome da li u tom divljaštvu ima i nekakve naznake racionalnog motiva. U svom istrijskom pregledu Hovens i Drozdek (Hovens i Drozdek, 2002) dali su prikaz tri varijacije torture: „kao kazna za zločin, radi izvlačenja 'istine' ili 'priznanja', i radi sprečavanja nemira ili gušenja pobune“. Mučenje u logorima u BiH i Hrvatskoj je u najvećem broju slučajeva sprovedeno tako da iza tih postupaka nije mogao da se

prepozna bilo kakav «racionalni» motiv. Mučenje je sprovedeno samo sa ciljem da se pokaže potpuna nadmoć nad ličnošću i telom zatvorenika, i bilo je osmišljeno tako da nanese potencijalno najveću štetu u psihološkom smislu. Silove (Silove i sar. 2002) ukazuje na nekoliko elemenata u mučenju (koje prepoznajemo i u iskustvima opisane grupe) koji naglašavaju značaj tih postupaka za razvoj posttraumatskih simptoma: «... zlostavljanje je namerno, a počinioci koriste određene metode kako bi maksimizovali strah, užas i nemoć žrtve; trauma je neizbežna i ne može se kontrolisati, često se ponavlja, a uslovi između časova torture (kao što je zatvaranje u samicu) potkopavaju kapacitet za oporavak žrtve; osećanja krivice, stida, besa, izdaje i poniženja – koja mučitelj namerno izaziva – imaju za cilj da naruše žrtvin osećaj za sigurnost, integritet i vlastitu vrednost; a povreda glave ili druga telesna oštećenja mogu da doprinesu riziku od psihosocijalne onesposobljenosti.» Mučenje pripada tipu B – uključuje značajne povrede koje narušavaju integritet i privremeno ili trajno fizički onesposobljavaju osobu.

Međutim, često se zaboravlja da su zvanične vlasti Hrvatske i BiH gledale na sukob kao na *pobunu* srpskog korpusa koju je trebalo ugušiti. To se zanemaruje zato što se ratni sukob postavlja u okvire „srpske agresije“ (prebacivanja na međunarodni ili međudržavni sukob, po kojima je Republika Srbija izvršila vojnu agresiju na Hrvatsku i kasnije na BiH). Mi ne možemo zalaziti u ta zapravo politička pitanja, ali možemo da potvrdimo činjenicu da je ogromnu većinu u ratnim formacijama srpskih vojski, kako u Hrvatskoj tako i u BiH, činilo stanovništvo koje je živelo na teritorijama na kojima su izbili sukobi. Obrazac mučenja koji smo ranije opisali, i koji je bio izraženiji kod osoba zatočenih u logorima u Hrvatskoj i BiH (među kojima su dominirale, da ponovimo, i sledeće stavke: prisiljavanje da se otkuca drugi, ucene i pretnje vezane za porodicu, lažne optužbe, teranje da se potpiše priznanje) ukazuje pre na sistematsko prikupljanje „istine“ o pobuni i pokušaje da se ona zaustavi zastrašivanjem. (Trebalo napomenuti i sledeće: dok su vlasti Hrvatske i BiH prikazivale srpsku manjinu kao „pobunjenike“, u političkoj javnosti Srbije su vlasti i strukture otcepljenih republika bivše SFRJ doživljavane kao „separatističke“; sve se to može tumačiti kao potraga za „legitimnošću“ ratnih akcija i stvaranjem slike „pravednog rata“.)

Šta nam govori činjenica da su se u «kampovima za obuku» na određenom broju ljudi sprovodile vrlo ozbiljne forme mučenja, i da je veliki broj ljudi sistematski ponižavan, psihički maltretiran i/ili podvrgavan mučenjima koje smo nazvali Tip B, a koja podrazumevaju niz postupaka ekstremne psihičke i fizičke torture? Da li je neko zaista očekivao da će se čovek koji je vezivan za lanac u psećoj kućici i teran da laje kao pas posle toga žarko boriti za ideju koju mu njegovi mučitelji nude? I drugi postupci nad zatvorenicima (prisilno mobilisane osobe s pravom možemo tako zvati) izlazili su, kao što smo već rekli, iz okvira «obuke» koja se praktikuje u bilo kojoj organizovanoj vojsci (npr. šamaranje, bičevanje, ponižavajuće nošenje kamena, i sl.). Kao odgovor se nameće nekoliko

mogućnosti: potreba za hitnim prebacivanjem vojnika u ratne zone zahtevala je brutalno ophođenje prema njima kako bi se u kratkom roku postigla bespogovorna poslušnost; s druge strane, prema zvaničnom stavu, to su bile „izdajice“ – tj. ljudi koji su napustili položaj, što je možda davalo mučiteljima osećaj da je surovo ponašanje prema njima legitimno. Sledeća mogućnost je da se „sve otelo kontroli“, tj. da na komandnim vrhovima nije postojala jasna intencija da se ti ljudi podvrgnu ovakvoj vrsti mučenja, ali da je „lanac komande“ rezultovao devijacijama na samom svom kraju; ovo objašnjenje vrlo verovatno ne odgovara realnosti i vredi ga navesti samo kao primer opravdanja za visoke krugove komande, koje je često u opticaju u javnosti. Poslednja mogućnost koju želimo da razmotrimo mnogo je kompleksnija, teže dokaziva, ali ne i nemoguća: potreba da se režim zaštiti od velikog broja naoružanih i ogorčenih ljudi koji su ostavljeni na cedilu nakon godina ratne propagande, ljudi čiji su domovi sada popaljeni i koji bi se s pravom mogli okrenuti protiv onih koji su godinama njima manipulirali. Ovo nije nemoguće kada se imaju u vidu stavovi koje su pripadnici režima saopštavali o izbeglicama (primer je poslednji Miloševićev intervju u javnosti, pred hapšenje i odvođenje u Hag). Paradoksalno i gotovo tragično zvuči činjenica da je režim čak i u tim danima imao vrlo jaku podršku istih tih ljudi, koji su u svojoj nesreći krivce tražili svuda samo ne tamo gde je trebalo da ih traže.

Kada analiziramo vrste mučenja naših klijenata moramo biti vrlo pažljivi prilikom tumačenja motiva njihovih mučitelja. Ipak, kad je reč o mučenju u kampovima za obuku, jedna činjenica je vredna pažnje: mučitelji su u svojim postupcima stvarno *imitirali* vojnu obuku, doduše na nekakav bizaran način koji podseća na loše holivudske filmove. Ovo poređenje ne mora biti previše slobodno, i može da nosi značenje. Kako je rekao Bougarel (Bougarel, 1999) “Tokom Jugoslovenskih ratova, većina milicija i 'specijalnih jedinica' gajila je izgled koji je imitirao izgled heroja severnoameričkih filmova (*ray-ban* naočale, majice bez rukava i redenici oko vrata), dok su 'Muslimanske brigade' Bosanske vojske nalazile uzornu inspiraciju u iranskim pazdaranima (zeleni povezi oko glave sa žutim stihovima iz Kurana)”. Upoređujući profile osoba koje su delovale u paramilitarnim jedinicama nameće se utisak da su ti ljudi na neki kulturološki način zapravo *izgubljeni* između svog sela (ruralnog porekla, niskog obrazovanja, ruralne – nacionalističke ideologije «krvi i tla») i «Globalnog sela», u kome su delatni i univerzalni simboli i ikonografija globalne kulture. Bougarel to ilustruje nazivima paramilitarnih jedinica: srpske «Knindže» ili bošnjačke «Zelene beretke» - prvo kao produkt kombinovanog naziva za srednjovekovnog Japanskog ubicu, ikonu loših borilačkih filmova i lokalnog toponima (Knin), i drugo - kao žargonski naziv za (opet u lošim filmovima) vijetnamskog veterana sa isticanjem zelene boje, koja bi u Bosni trebalo da bude obeležje lokalnih muslimana, i beretke, koja je prihvaćena nakon zabrane turskog fesa 1950. godine. Taj skok iz lokalnog u globalno očitava se i u naizgled bezazlenoj vesti da su se sve tri strane u Mostaru

(konačno) dogovorile oko spomenika zajedničkom junaku – Brusu Liju (Bruce Lee), simbolu pravde u koji svi veruju¹.

Ovde smo sada na tragu ideje da mučenje o kojem su govorili naši klijenti može da se objasni u svetlosti psiholoških a verovatno i socioloških mehanizama nastajanja, podržavanja i funkcionisanja paramilitarnih jedinica u ratovima u bivšoj Jugoslaviji, ali to je predmet koji ne možemo dalje elaborirati samo na osnovu predstavljenih dokaza, te ćemo ga ostaviti za neku drugu priliku.

¹ CNN: New Bosnia icon: Bruce Lee (Monday, September 12, 2005; Posted: 9:44 a.m. EDT (13:44 GMT) retrieved from: <http://www.cnn.com/2005/WORLD/europe/09/12/bosnia.brucelee.reut/>

LITERATURA

- Bougarel, X. (1999) Yugoslav Wars: The "Revenge of the Countryside" between Sociological Reality and Nationalist Myth. *East European Quarterly* 33, 157.
- Bourne, P.G. (1971) From boot camp to My Lai. In: Falk, R.A., Kolko, G. and Lifton, R.J., (Eds.) *Crimes of war*, pp. 462-468. New York: Random House.
- Half, H.M., Hollan, J.D. and Hutchins, E.L. (1986) Cognitive Science and Military Training. *American Psychologist* 41, 1131-1139.
- Hovens, J.E.H. and Drozdek, B. (2002) The Terror of Torture: A Continuum of Evil. In: Stout, C.E., (Ed.) *The Psychology of Terrorism: Clinical Aspects and Responses Vol. 2.*, pp. 76-103. Westport, CT: Praeger.
- Johnson, W.B. (2002) Consulting in the Military Context: Implications of the Revised Training Principles. *Consulting Psychology Journal: Practice and Research* 54, 233-241.
- Jovic, V. and Opacic, G. (2004) Types of Torture. In: Spiric, Z., Knezevic, G., Jovic, V. and Opacic, G., (Eds.) *Torture in war: Consequences and rehabilitation of victims - Yugoslav experience*, pp. 153-169. Belgrade: International Aid Network.
- Jovic, V., Opacic, G., Knezevic, G., Tenjovic, L. and Lecic-Tosevski, D. (2002) War Stressor Assessment Questionnaire - Psychometric Evaluation. *Psihijatrija Danas* 34, 51-75.
- Radovic, B. (2004) Yugoslav Wars 1991-1999 and Some of Their Social Consequences. In: Spiric, Z., Knezevic, G., Jovic, V. and Opacic, G., (Eds.) *Torture in war: Consequences and rehabilitation of victims - Yugoslav experience*, pp. 25-70. Belgrade: International Aid Network.
- Radović, B. (2005) A Brief Retrospective on the Problem of Refugees in the Yugoslav Wars 1991-99. In: Opačić, G., Vidaković, I. and Vujadinović, B., (Eds.) *Living in post-war communities*, pp. 11-26. Beograd: International Aid Network.
- Rasmussen, O.V. (1990) Medical Aspects of Torture. *Danish Medical Bulletin* 37, 1-88.

Silove, D., Steel, Z., McGorry, P., Miles, V. and Drobny, J. (2002) The impact of torture on post-traumatic stress symptoms in war-affected Tamil refugees and immigrants. *Comprehensive Psychiatry* 43, 49-55.